

РОЗДІЛ III. АРХЕОЛОГІЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ, СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І НОВОГО ЧАСУ

Оксана Жарська

ПОЯСНІ ПРЯЖКИ ЯК ЧАСТИНА ПОЯСНОГО НАБОРУ З ФОНДІВ КЗ «ПЕРЕСОПНИЦЯ»*

У даній статті зроблено спробу дослідити набірний пояс дружинника, його походження та значення в період Київської Русі. А також описати та систематизувати одну із складових пояса – пряжки, які були знайдені на території літописної Пересопниці, і зберігаються у фондах «Культурно-археологічного центру «Пересопниця»».

Ключові слова: набірний пояс, пряжка, Київська Русь, літописна Пересопниця, культура

In this article is made the attempt to study vigilante's belt decorated with plates, its origin and meaning during times of Kievan Rus. Also the task is to describe and systematize one of the belt's parts. They are buckles which were found on the territory of annalistic Peresopnytsya and are saved in funds of Cultural – archaeological center called "Peresopnytsya".

Keywords: belt decorated with plates, buckles, Kievan Rus, annalistic, Peresopnytsya, culture

Пересопниця у письмових джерелах вперше згадується, починаючи з 1149 р., як місто, в якому княжив В'ячеслав Володимирович, син Володимира Мономаха. Протягом 1149-1246 рр. руські літописи 18 разів повідомляють про події, пов'язані з містом: зміну князів на волинських престолах, перебіг міжусобних війн. Це час, коли Пересопниця була, так би мовити, центром воєнних і мирних дій, що відбувалися у Північній Русі між князями.

Історія цілеспрямованого археологічного дослідження Пересопниці нараховує вже понад 140 років. Першими увагу археологів привернули курганні поховання поблизу с. Пересопниця та Білів. Вивчення археологічних пам'яток розпочав Я. Волошинський в 1856 році, а далі продовжили К. Мельник, В. Антонович, Ф. Штангель, О. Цинкаловський, П. Раппорт, В. Ауліх, В. Терський та С. Терський. Не залишається Пересопниця і нині поза увагою сучасних археологів: Б. Прищепа, О. Войтюк та В.Чеку-

рков плідно працюють на території Пересопниці.

Сучасним археологам доводиться вирішувати непрості завдання, адже пам'ятка є дуже складною у стратиграфічному плані. Вона складається з великої кількості культурних нашарувань, що належать до різних історичних епох. Труднощі полягають також у складній топографії Пересопниці. Територія давньоруського літописного міста включає не тільки історичне ядро дитинця, але й посадські райони, приміські селища, князівські та боярські землі, культові місця, некрополі. Вони розкидані по пересопницькій окрузі дуже широко, аж до Клевана і Чеме-рина. Від сучасних археологів вимагається зробити комплексне дослідження, яке має встановити топографічну структуру міської агломерації, розкрити історичні етапи розвитку міста, локалізувати його окремі об'єкти [9, с. 6].

За археологічними джерелами формування поселення на дитинці Пересопниці датується Х ст., воно розвивалася далі й в XI ст., але інтенси-

* Доповідь з програми V Археологічних читань, присвячених пам'яті Івана Михальчишина, 9 грудня 2016 р.

вність життя тут помітно зростає лише у XII ст. більшість виробів, які можна віднести до дружинно-міської культури, датуються XII-XIII ст. [6 ст.74]. Саме ці часові рамки ми беремо в основу нашого дослідження - поясного набору. Предмети, які відносяться до поясного набору, представлені слідуючими основними категоріями: пряжки, наконечники, поясні ремінні накладки, обойми, кільця та гачки.

В даній статті ми зробимо спробу розглянути та вивчити тільки одну складову поясного набору – пряжки, з хронологічним датуванням X-XIII ст. Робота базується на матеріалах, які зберігаються у фондах КЗ «Пересопниця» і пов'язані з розквітом пересопницького князівства в період Київської Русі.

Ремінний поясний набір являється дуже цікавим археологічним джерелом, він несе в собі різні види інформації, що і визначило напрямком вивчення та структуру роботи. Дана робота – лиш перший підхід до вивчення всіх частин поясного набору.

Набірний пояс не був давньоруським винаходом. Він потрапив на територію Русі маючи вже довгу історію розвитку. Тож перш ніж почати вивчення поясних пряжок, необхідно коротко зупинитися на часі та місці появи набірних поясів та їх символічному значенні.

В сучасній археологічній науці існує декілька точок зору на походження поясних наборів. Автори перших з них С.В. Кисельова та Л.Р. Кизласова дотримуються думки, що давні поясні набори з'явилися в південному Сибіру і Монголії, де вони розвивалися та удосконалювалися і звідти поширилися на захід. Час їхньої появи – середина I ст. до н.е. – початок I ст. н.е. По мірі того як мода на військові пояси поширювалася по великій території Євразії, вони втратили свою етнічну ознаку.

Другу точку зору висловив А.К. Ачброум. Автор вважає, що з'явилися вони в Давньому Римі в першому столітті нашої ери та поширилися саме звідти.

Третю точку походження набірних поясів сформулювала І.А. Арженіва, яка вважає, що з'явилися вони у скіфів і від них були запозичені як азійськими так і європейськими народами.

Широке поширення ремінних прикрас і самостійне їх побутування на Русі починається з IX ст., в цей час формується давньоруська знать. До середини X ст. остаточно складається давньоруська «дружинна культура», відкрита зовнішнім впливам з елементами різної етнічної

окраски [3, ст.72]. Одним із найбільш яскравих, соціально значимих елементів «дружинної культури» і був набірний пояс. Він складався з таких елементів: 1) пряжки, обов'язковою складовою якої була рамка і язичок, який мав іноді щиток для кріплення до ремня; 2) накладки, які прикрашали ремінь і закріплювалися на ньому за допомогою шифтів і заклепок; 3) поясних наконечників, які розміщувалися на кінці ремня; 4) кільця, що з'єднувало окремі частини ремня і слугувало для прикріплення дрібних предметів; 5) обойми для закріплення кінців ремнів.

Більшість давньоруських поясів, вірогідно, були близькі до угорських; один кінець пояса вільно звисав, другий – застібався пряжкою, прикріплену на додатковий внутрішній ремінець. Такі пояси мали широке розповсюдження в угорців, хозар, болгар.

В епоху середньовіччя пояс виконував різні функції. По-перше, їм так як і нині, підв'язували одяг. Майже до XVI-XVII ст., коли на одязі з'явилися кишені, до нього підвішували дрібні необхідні в побуті речі – ножі, кресала, гаманці та шкіряні сумки-калиту. Оздоблення пояса залежало від соціального статусу його власника.

Набірні пояси з найдавніших часів були одним із важливих символів чоловічого престижу – жінки не носили їх ніколи (слов'янські жінки носили ткани та в'язані пояси). Варто пам'ятати, що практично кожний вільний дорослий чоловік потенційно був воїном. І саме пояс рахувався чи не головним атрибутом військової гідності. В Західній Європі повноправного лицаря називали «опоясаним», пояс входив до складу лицарських атрибутів на рівні зі шпорами. А на Русі побутував вислів «лишити пояса», що означало «лишити військового звання». Цікавим є те, що пізніше цей вислів використовували не тільки до воїнів, які провинилися, але й до священнослужителів, яких лишали сану.

Пояс на Русі називали «опояскою» або «поясницею». Поясні набори «мирних» чоловіків мінялися і залежали від місця виготовлення. А реміні професійних воїнів – членів дружин – були в той час майже однаковими на всій території Східної Європи. Науковці бачать в цьому свідчення широких зв'язків між народами і частковою подібністю військових звичаїв різних племен.

Ціль нашої роботи – описати і систематизувати пряжки з фондів центру, які характерні періоду Київської Русі. Пряжка – це металева застібка, яка кріпиться до ремня. Вона складає-

ться з рамки і язичка, при наявності цих двох частин вона виконує основну свою функцію - застібати ремінь. Іноді до рамки пряжки прикріплювався рухомий щиток, який полегшував кріплення до ременя. Матеріалом для виготовлення пряжок в основному слугувала бронза та мідь, але зустрічається багато виробів з заліза. Існують знахідки і з дорогоцінних металів, в основному зі срібла із позолотою.

Пряжки поділяються по конструкції на одночасні та двочасні, по формі рамки і щитка та по орнаментативності.

У запропонованій публікації пропонуються до розгляду пряжки, які були виявлені за останні роки під час археологічних розкопок та розвідок, а також випадкові знахідки з території села Пересопниці та околиць.

У 2002-2005 рр. спільна археологічна експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею та Рівненського інституту слов'янознавства КСУ проводили розкопки на території села Пересопниці в північній частині урочища «Пастівник». Археологічна колекція включала, окрім кераміки, різноманітні ювелірні вироби: персні, кільця, поясні пряжки та кільця, гудзики, прикраси кінської упряжі. Серед яких були і сакральні знахідки: натільні хрестики, підвіска-медальйон із зображенням святого, та дві підвіски лунниці з хрестом, включеним в трьохрогу лунницю верхніми і боковими кінцями [8, ст.67]. Дані знахідки зберігаються у фондах РОКМ.

У 2011 році ДП «Волинські старожитності» під керівництвом О. Златогорського проводився нагляд за земляними роботами при спорудженні культурно-археологічного комплексу в селі Пересопниці. Роботи проводилися на давньоруському городищі (уроч. Шпихлір), на його посаді (Окольное місто) та в передмісті (уроч. Пастівник). Зібрано було понад два десятки накладок та нашивок, гудзики, хрестовидні підвіски, 15 пряжок і декілька фрагментів. Знахідки пряжок датуються XI-XIII ст. Серед них пряжка лита одночасна, ліроподібної форми з прямокутною основою без перемички для кріплення голки, з орнаментованою рамкою. Подібні пряжки широко відомі серед слов'янських старожитностей, в тому числі в курганах Новгородської землі, де вони датуються XI ст. [11, ст. 144]. Наступна пряжка лита, двочасна з округлою передньою частиною і прямокутним приймачем для ременя, розділена віссю для кріплення язичка, який втрачено. На рамці з перехватом каплевидні виступи. Рамка орнаментована крапковим орнаментом. Та-

кі пряжки характерні для XII-XIII ст. Пряжка з прямокутною основою рамки, краї якої орнаментовані хвилястими виступами із збереженим язичком, який примітивно виготовлений, характерна для XII-XIII ст.

Найраніші пряжки, знахідки яких є випадковими на території села Пересопниці, датуються X ст. Пряжки литі, ліроподібні, ширина основи для кріплення язичка майже рівна ширині приймача для ременя. На приймачі для ременя два виступи, язичок утримується по центру петлеподібним обмежувачем. Орнаментовані рифленим орнаментом. Аналогічні знахідки таких пряжок знайдено в Білорусії у Гродненській області на городищі Гольшани [3, ст.33].

До випадкових знахідок відноситься пряжка лита ліроподібна, з широкою овальною передньою частиною, яка прикрашена рельєфним орнаментом і овальним приймачем для ременя, вони розділені віссю для язичка. У Новгороді такі пряжки виявлені в шарах XII-XIV ст. Аналогічні знахідки пряжок зафіксовано в Дорогобужі [7, ст.164], у курганных похованнях у с. Ботвинівка Гомельської області які датуються XI-XII ст. [12, ст. 79]. Зафіксовано знахідки таких пряжок і в курганных похованнях X ст. на Китаївському могильнику [13, ст.116]

У фондах центру знаходиться 3 пряжки, передані М.В. Федоришиним як випадкові знахідки, форма пряжок є найбільш поширена та давня. Дані пряжки литі, ліроподібні з овальною рамкою, що закінчується характерним лілеєвидним завершенням і трапецієвидним приймачем для ременя. Як відмічає М.В. Седова, аналогій їм стільки багато, що їх важко перерахувати, датуються такі пряжки першою чвертю XI – XII ст. Знахідки зафіксовано в культурних шарах на поселенні біля с. Григоровка Черкаської області [5, ст.99], в Кемських курганах даний тип пряжок є важливим елементом чоловічих поховань [4, ст 80]. Широко вони побутували і на території сучасної Білорусії [3, ст.36].

Ще одна пряжка відноситься теж до випадкових знахідок. Пряжка лита ліроподібна, з нерухомим щитком прямокутної форми із загостреним закінченням та рослинним орнаментом. Місце з'єднання щитка і рамки виділене двома каплеподібними виступами.

Подібну пряжку було виявлено у 2012 році на території Окольного міста в процесі розкопок на садибі М.В. Федоришина. Пряжка з овальним приймачем та нерухомим орнаментованим щитком у формі 5-кутної пластини. На внутрішній

стороні збережені три стержні для кріплення [1]. Аналогічну пряжку було знайдено разом із повністю збереженим набірним поясом на могильнику в Торопці [14, ст.62]. Побутовали такі пряжки в XII – першій половині XIII ст. [3, ст. 43].

З даної ділянки походить ще одна ліроподібна пряжка з прямокутною основою і розширеним напівкруглим приймачем без перемички для кріплення голки, рамка неорнаментована. Аналогічні три пряжки тільки вже з орнаментованими рамками виявлено у 2015 році в центральній частині урочища Пастівник [3].

Побутовали на нашій території пряжки прямокутної форми з перехватом, прямокутні в перерізі з орнаментованим каплеподібним виступом на верхній частині рамки. Часові рамки поширення - XI-XIII ст. У фондах музею зберігаються декілька пряжок даного типу, всі відносяться до випадкових знахідок з території села.

Під час археологічної експертизи в селі Пересопниці у 2012 році було виявлено і менш поширений тип пряжок. Дана пряжка прямокутної форми із увігнутими сторонами рамки, та трикутною передньою частиною. Подібна пряжка була виявлена в древньому Новогрудку на окольному місті, з однією різницею - не з трикутною передньою стороною, а прямою [2, ст.18].

Щодо виготовлення елементів поясного набору, в тому числі пряжок, то якась частина з них потрапляла завдячуючи міжнародним та торговельним зв'язкам, інша ж могла виготовлятися на території самої Пересопниці. В 1986 році С.В. Терський дослідив поблизу валу в північній частині дитинця ювелірну майстерню, яка, за його словами, діяла у Пересопниці в XII-XIII ст. [12, ст.57].

Цієї ж думки дотримується і дослідник села

Пересопниці Б.А. Прищеп. В 2002-2005 рр. на Пастівнику у північній його частині досліджено 17 об'єктів, що належать до двох етапів розвитку поселення: раннього (ранньослов'янського), який датується VIII – X ст., і пізнішого, що припадає на часи розквіту Пересопниці у XII – XIII ст. У заповненні однієї з будівель було виявлено, окрім залізних речей, гирьку, зливки свинцю та глиняні тиглі. За словами Б.А. Прищепи знахідки дозволяють визначити будівлю як житло ювеліра [8, ст.78].

З XII ст. з відмиранням культу «дружинної культури», втрачає свою первинну функцію та соціальне значення і набірний пояс як атрибут воїна- дружинника, та навіть в період феодалізму пояс продовжує виконувати певну соціальну функцію в княжому середовищі. Це зумовлено можливо пережитками обрядового значення пояса. Підтвердження цього знаходимо в заповіті князя Юрія Дмитровича Галицького (XV ст.): «А что из золота даю сыну своему Василию пояс золот с каменем на чепах без ремни; а Дмитрию сыну своему даю пояс золот на черпчати ремни, Дмитрию сыну своему меньшему даю пояс золот без ремни, чем мя благословил отец мой князь великий Дмитрий»

При написанні даної статті і вивчені теми набірних поясів було опрацьовано понад шістьдесят пряжок які зберігаються у фондах центру. Кількість знахідок поясних пряжок на території літописної Пересопниці представлено досить широко, найбільша їх частина є випадковими знахідками, потрапляли вони в культурний шар у вигляді загублених чи поламаних. Всі знахідки є цікавим джерелом вивчення «дружинної культури» на території Пересопницького князівства та першим кроком до вивчення частин набірнього пояса.

Література та джерела

Вашета М.П., Златогорський О.Є. Результати археологічних досліджень в с. Пересопниці 2011 року / Наукові записки. Випуск X. – Рівне, 2012. – 256с.

Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок. – Ленинград: «Наука», 1981. – 155 ст.

Кенько П.М. Поясная гарнитура с территории Беларуси (I – XIII вв.). Свод археологических источников. – Минск: «Беларуская навука», 2012. – 170 ст.

Макаров Н.А. Беляков А.С. Кемский некрополь в Северном Белозерье //Средневековая археология Восточной Европы.(Крат. Сообщ. Ин-та археологи. Вип. 198) – М.: Наука, 1989. – С. 75-84

Петрашенко В.А. Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка. – Київ, 2005. – 264с.

Прищеп Б.А. Погоринські міста в X – XIII ст. – Рівне: ПП Дятлик М., 2016. – 297с.

Прищеп Б.А. Дорогобуж на Горині у X – XIII ст. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 250 ст.

Прищеп Б.А. Археологічні дослідження багатой садиби на посаді княжої Пересопниці.//Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного Гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2006. – Випуск 8 С.65-75

Пономарьова Т.О., Виткалов В.Г., Мельник Я.М. Пересопниці: історико-краєзнавчий нарис. – Рівне: Волинські

обереги, 1999. – 42 с.

Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X – XVвв.). – Москва: Наука, 1981 – 195.

Соловьева Г.Ф. Славянские курганы у с. Ботвиновка Гомельской области // Славяно-русская археология.(Крат. Сообщ. Ин-та археологи. Вип. 171) – М.: Наука, 1982. – С. 75-80

Терський С. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. – Рівне: «Азалия», 2003. – 160ст.

Толочко П.П. Археологічні дослідження стародавнього Києва. – Київ: «Наукова думка», 1976. – 220ст.

Фоняков Д.И. Об одной находке из древнерусского могильника в торопце// Славяно-русская археология.(Крат. Сообщ. Ин-та археологи. Вип. 187) – М.: Наука, 1986. – С. 62-65

Наукові фонди культурно-археологічного центру «Пересопниця»

Прищепя Б.А., Харковець Ю.І., Войтюк О.П., Позіховський О.А., Чекурков В.С. Звіт про археологічні роботи в селі Пересопниця Рівненської області в 2012 р. – НД 785. – 139с.

Прищепя Б.А., Войтюк О.П. Звіт про археологічні роботи в селі Пересопниця Рівненської області в 2013 р. –НД 366 – 52с.

Прищепя Б.А., Войтюк О.П., Чекурков В.С. Звіт про археологічні роботи в селі Пересопниця Рівненської області в 2015 р. – ІД 385 – 161 с.

Ігор Креховецький

ІСТОРІЯ ТА НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГАЛИЦЬКОГО ЗАМКУ*

У статті на основі аналізу наукових праць істориків та археологів розглядаються етапи археологічних досліджень Галицького замку, та зроблено спробу показати наявність існування крім основних захисних стін також і допоміжної, нижньої лінії оборони замку.

Ключові слова: *Галицький замок, археологічні дослідження, оборонні стіни та вежі, нижні оборонні укріплення*

On the basis of analysis of scientific papers historians and archaeologists considered periods of archaeological research Galician castle and attempt to show the presence of existence in addition to basic protective walls also supporting, bottom line defense of the castle.

Keywords: *Galician castle, archaeological research, defense walls and towers, lower fortifications*

Галицький замок розташований у м. Галич Івано-Франківської області в південно – східній частині міста на найближчій до Дністра мисоподібній вершині льодовикового придністровського кряжу, висотою 60 метрів над рівнем річки. Ця вершина є головною ландшафтною домінантою міської околиці. З трьох сторін Замкова гора оточена стрімкими урвищами, а з четвертої – південної - має штучний глибокий і широкий рів. Оборонна структура замку планувалась, виходячи із природного рельєфу місцевості (Рис.1). Дуже схожа система укріплень була і в князюму Галичі XI – XIIIст., тепер с.Крилос Галицького р-ну).

Більшість істориків і краєзнавців вважає, що Галицький замок був побудований в XI – XII столітті. Зважаючи на те, що на місці сучасного Галича за княжих часів була торгова пристань, на Замковій горі обов'язково мусів би існувати оборонний пункт для контролю за нею і він одночасно унеможлилював несподіваний напад ворожих військ на стольне місто з півночі. Також, впритул до східної сторони Замкової гори йшов давній шлях до центру княжого міста (за 5км, на південь від Галицького замку).

Польський історик і краєзнавець Є.Геленіуш у своїй праці «Розмови про Польську

* Доповідь з програми V Археологічних читань, присвячених пам'яті Івана Михальчишина, 9 грудня 2016 р.